

ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԱՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒ
ԾԵՍԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Խ. Արովյանը հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթի կամ քննադատական-հասարակական կենցաղը պատկերող բազմաթիվ ուշագրավ և արժեքավոր նկարագրություններ է բողել: Նրա «Առաջին սերը»,¹ «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»,² «Ալմարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»,³ «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին»,⁴ «Հայաստանի և հայ ժողովրդի անտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին»,⁵ «Գյուղական տների կառուցվածքը»,⁶ «Վերք Հայաստանի»⁷ և այլ ստեղծագործություններ հարուստ են հայոց քննադատական սովորությունների ու ծեսերի վերաբերյալ տեղեկություններով:

XIX դարի առաջին կեսը մի ժամանակաշրջան էր, երբ հայ իրականության մեջ դեռևս կենսունակ էին քննադատական համայնքները կամ գերդաստանները: Նախապետական գերդաստանն իր կազմով ու կառուցվածքով սերտ ազդակցությամբ նռնախրոնը կամ քառասներորդ անհատական քննադատների համախմբումն ու միավորումն էր մեկ տան մեջ: Խ. Արովյանի նկարագրություններից երևում էր, որ Արևելյան Հայաստանում դեռևս բավականին կայուն էին պահպանվել գերդաստանական հարաբերությունների շատ մնացուկներ, որոնց ուսումնասիրությամբ հնարավոր է վերականգնել արևելահայ հատվածի քննադատական, ամուսնական կյանքի իրական պատկերը: Այդպիսի մեծ քննադատների կազմը, ըստ գրողի, հասնում էր 10-40-50 հոգու: Դրանց երկարատև պահպանման հարցում հիմնականն ու առաջնայինը տնտեսական դրախտաբանությունն էին: Բնադիպ տնտեսությունը և արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը պահանջում էին արտադրողական մեծ կոլեկտիվների համակցություն:⁸

Գերդաստանին բնորոշ էին կայուն կազմը, կոտ ղեկավարությունը, փոխհարաբերությունները կարգավորող կարգ ու կանոնը, որոնք հազարամյակների միջով փոխանցվելով, սովորության ռիթմով հասել էին XIX դար՝ դառնալով ազգագրագետների ուսումնասիրության առարկա:

Գերդաստանի նախապետը նրա ընդհանուր, միանձնյա ղեկավարն էր: Նրա իրավունքները գրեթե անսահմանափակ էին: Նա էր գերդաստանական ամբողջ սեփականության տերը, գերդաստանի բոլոր անդամների ճակատագիրը տնօրինողը: Նրա իրավունքն էր խրախուսել գերդաստանի օգտին գործող անձանց և պարսավել ու պատժել նրա շահերն ու սովորությանին իրավունքը խախտողներին: Բացի այդ՝ կարող էր ժառանգությունից զրկել անենազանդ զավակներին կամ թռններին և հեռացնել քննադատներից: Եվ եթե մահանի մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստան ապր, այդպիսին տան թշնամի կեանքով: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատեր հաշտեցնել նրանց, ինչը և հաճախ կատարվում էր: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում էր, բոլորն իրենց երեսնաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն էին:⁹

Ընդհանրապես, գերդաստանի (նախապետին բնորոշ այս և նման իրավունքները բավականին լավ էին պահպանված, մի հանգամանք, որին առանձնահատուկ ուշա-

¹ Խ. Արովյան, *Երկեր*, հ. 4, Եր., 1947, էջ 1-19:

² Նույն տեղում, էջ 40-47:

³ Խ. Արովյան, *Երկեր*, հ. 8, Եր., 1958, էջ 154-193:

⁴ Նույն տեղում, էջ 32-42:

⁵ Նույն տեղում, էջ 82-96:

⁶ Խ. Արովյան, *Երկեր*, հ. 10, Եր., 1961, էջ 59-99:

⁷ Խ. Արովյան, *Վերք Հայաստանի ուր հայրենասիրի*, Եր., 2004, էջ 3-422:

⁸ М. К о с в е н, *Семейная община и патронимия*, М., 1963, стр. 56: Չ. Карапетян, *Армянская семейная община*, 1958, стр. 8:

⁹ Խ. Արովյան, *Երկեր*, հ. 10, էջ 64:

դրություն է դարձրել Խ. Աբովյանը: Այսպես, քստ գրողի, գերդաստանում ծերունիների ընդգծված հեղինակության մասին է վկայում *խոսկապ* կոչվող արարողությունը:¹⁰

Համատարած երևույթ էր, որ հարսներն ամուսնության առաջին իսկ օրից երեսը ծածկում էին քողով: Քողածածկ հարսն ազատ էր մնում գերդաստանի ու օտար սղամարդկանց աչքերից: Միայն առաջնեկի ծննդից հետո կամ, ինչպես Խ. Աբովյանն է հիշատակում, «խոսկապ» արարողությունից հետո հարսը կարող էր լրաց երեսով երևալ օտար տղամարդկանց: Այս ծեսը կատարվում էր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հարսներն արդեն 30-40 տարեկան էին, այսինքն՝ մի քանի զավակների տեր էին: Մակայն մինչ այս ծիսակատարությունը, ծնողները, երբ դրսում կամ այլ տեղ հարսներին խոսելիս տեսնեին, պեսաք է չտեսնելու տային:¹¹

Այս ազատության համար նրանք անձնավիրությամբ և երախտագիտությամբ համբուրում էին մեծերի ձեռքը և իրենց երջանիկ զգում, որ տանն արդեն դրախտ հասուն կանայք են դիտվում: Ծերունիները հաճախ թանկարժեք նվերներ էին անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում էին այն շորը, որ մինչև այդ ծածկած էր պահում նրանց բերանները: Դա նրանց ազատության նշանն էր:

Հայկական գերդաստանում ընդհարված ամուսինների հաշտեցման գործում ևս զգալի դեր է խաղացել նահապետը: Ըստ սովորույթի՝ վիճած ամուսիններին բերել են մեծի մոտ, որոնք համբուրել են նրա ձեռքը և խոստացել, որ նման բան այլևս չի կրկնվի: Այնուհետև սամախներին հաշտեցումն ընդգծելու համար ծերունին խրատական և պարսավանքի խոսքեր է ուղղել իր որդուն՝ ասելով. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես, չգիտե՞ս, որ ամեն լուսնի կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Որդի, այդ բոլորը մեզ համար չի, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է. ինչ դու մեզ անես, նայնր քո երեխաներից վշտով կստանաս»:¹²

Ծնողների նկատմամբ որդիների ամենափոքր հանդգնությունը համարվում էր ընտանեկան աղետ, վշտի պատճառ. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, մխիթարության փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լավա՞ծ բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհեռազանդ լինի. իմ տան վրա անեծք կա» և այլն, - ասում էին նրանք: Մեծերի նկատմամբ խորին հարգանքը, ըստ Խ. Աբովյանի, դրսևորվում էր հայ ընտանեկան կենցաղի բոլոր դրվագներում: Ուշագրավ է նաև գրողի ճաշկուռ պահի վերաբերյալ նկարագրությունը. «Տան առաջին տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ձերուհու դիմաց, որպեսզի վերջինս չտեսնի, քե ինչպես են ուտում մյուսները, չնայած մեզ մոտ մեկընդմիջտ կանոն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է. նա, քե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես զաղումի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսիսոցից»:¹³

Չնայած նահապետի բռնապետական դերին՝ նրա մահը միշտ էլ մեծ կորուստ է համարվել գերդաստանի համար՝ առաջ բերելով բոլոր անդամների ափսոսանքն ու կարեկցանքը: Այս մասին ևս Խ. Աբովյանը թողել է արժեքավոր նկարագրություններ: Սրտառույ է, քե ինչպես են արդեն 50-60 տարեկան որդիները երախտագիտության խոսքեր ասել հանգուցյալի մասին. «Մեր տան սյուները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կավարիչը չէ, և ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»:

Մահաշավ նահապետին փոխարինել է ավագ եղբայրը, որին իր եղբայրների երեխաներն անվանել են հայր, իսկ իրենց հարազատ հայրերին այլ անունով են կոչել: Նրա կնոջն անվանել են *Մեծ նան*, իրենց հարազատ մորը՝ *Փոքր նան*, և նրանց երե-

¹⁰ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 10, էջ 65:

¹¹ Նույնը:

¹² Նույնը:

¹³ Նույն տեղում, էջ 67:

խաները բայր և եղբայր են համարվել:¹⁴ Ավանդական ընտանեկան սյուսպիսի դրվածքը վկայում է արյունակցական-ազգակցական կապերի կենսունակության մասին:

Ընտանիքի նախապեսի օգնականը նրա կինն էր, որը մեծ իշխանություն ուներ նախապես կանանց նկատմամբ: Անգամ նախապեսի մահից հետո մեծ մար ընդհանուր հսկողական գործառույթները պահպանվում էին: Նրա հեղինակությունը խաթախված էր ոչ թե բռնի ուժի, այլ իսկապես ծարգանքի վրա:

Նկարագրելով ներքնական կոնսիստանցիաները¹⁵ Խ. Արովյանն անդրադարձել է նաև բոնրատանը (խացառուն), որտեղ ճաշել են գերդաստանի անդամները, լավաշ թխել, տաքացել: Թոնիլը վստել են ամեն օր վաղ առավոտյան: Բոլոր կերակուրները եփել են բռնի վրա: Կափա-իչով ծածկված բռնի վրա դրել են քառակուսի սեղանի ձև ունեցող, մեկ ռոտաչափ բարձրությամբ քուրսին, որը երկու-երեք կարգետով կամ գորգով ծածկել են այնպես, որ դրանց ծայրերը ձգվեն մինչև հատակը՝ տաքությունը ներսում պահելու նպատակով: Ընտանիքի բոլոր անդամներն ըստ կարգի նստել են քուրսու շուրջը և տաքանալու համար ռաբերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարել են ներս: Ընտանիքի հայրն ունեցել է իր հատուկ տեղը: Զուրսու շուրջը ճաշել են առավոտյան և երեկոյան: Կանայք մեծ մասամբ ճաշել են տղամարդկանցից առանձին: Շատ հաճախ հայր ու որդի, մայր ու սղջիկ, բայր ու եղբայր միևնույն ամանից են կերել, բոնրատանն ընդունել են միայն ազգականներին և ծանոթ հյուրերին:¹⁶ Ավելի ուշ՝ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին, գերդաստանի նախապեսի հեղինակությունն աստիճանաբար անկում էր ապրել: Դա կապիտալիստական հարաբերությունների ներկիր ներթափանցման հետևանք էր, որը նպաստում էր անհատական ընտանիքների դերի բարձրացմանը:

Խ. Արովյանը մանրամասնորեն անդրադարձել է հարսանիքին, որը փաստորեն ամեն մի ամուսնություն հասարակայնություն վավերացնելու ծես է: Գրողը, ճիշտ ըմբռնելով հարսանեկան սովորույթների դերն ու նշանակությունը, փորձել է դրանք իմաստավորել: Ըստ նրա՝ հարսանեկան սովորույթները՝ որպես ազգային երևույթ, միանգամայն ինքնապարկ են:¹⁷ Ամուսնությունը մեծ մասամբ կատարվել է ոչ թե ազատ ընտրության միջոցով, այլ ծնողների ցանկությամբ:

Ամուսնացող կողմերի՝ սեփական բնառությամբ ամուսնությունը խստորեն ստիճանավակված էր, որին մեծապես մոտատում էր աղջիկներին մանկության շրջանում նշանելու կամ նույնիսկ հարս տանելու սովորությունը: Այսպիսի դեպքերում փորձում էին առարառնալ այն պատճառաբանությամբ, թե ընտանիքի համար անհրաժեշտ են աշխատավոր ուժեր, որ նրանք ձեռք են բերում հանձին նորահարսի:¹⁸

Գրողի դիտարկման համաձայն՝ ոմանք իրենց խնամիական կապերը կնքում էին այն ժամանակ, երբ երեխաները դեռևս չէին ծնվել: Նրե մեկին աղջիկ էր ծնվում, մյուսին՝ աղա, համաձայն պայմանավորվածության, տասնհինգ տարին լրանալուն պես նրանց ամուսնացնում էին: Սովորաբար աղաներին ամուսնացնում էին մինչև նրանց քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկներին՝ մինչև տասնհինգ: Յուրաքանչյուր բնտանիքի հայր տեսնում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկագրել իր զավակներին՝ ամուսնացնելով. «Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հուլի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքիդ օրը չպարեն»: Կամ՝ «Հը, աղա, երբ պիտի թեզ լծենք կամին, զի՞ մոգու պես դես ու դեն ես ընկնում»: «Թո՛ղ սենք էլ կարմիր թերը (նարստոր-Ռ. Ն) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք»:¹⁹

Խ. Արովյանը բազմիցս ընդգծել է, որ ամուսնությունը տղամարդկանց համար եղել է շահույթի աղբյուր և դրամագլուխ ձեռք բերելու միջոց: «Շատ քացառիկ դեպքերում, - գրում է Արովյանը, - կենսոգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուղածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք»:²⁰ Խոսելով ամուսնության հիմքում ընկած դրամական գործարքների մասին՝ Խ. Արովյանը վեր է հանում այսատները, անողոր ծաղրի ենթարկում ժամանա-

¹⁴ Խ. Արովյան, հ. 10, էջ 28-29:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 69:

¹⁶ Նույնի, հ. 8, էջ 162-163:

¹⁷ Նույն տեղը, էջ 164:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 8, էջ 162:

կի բարքերը: «Քուրդն էլ փողի ծարավ են գզում, - գրում է նա, - փողի համար են ամուսնանում, փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին. երկնային ամենամեծ յախատվորությունը, լավագույն բուժամիջոցը, ինչպես նաև դրախտ ու դժոխք գնալու, ամբողջ աշխարհը տակն ու վրա անելու. կործանելու և նորից շինելու միակ միջոցը»²⁰: Խ. Աբովյանն ազգագրագետի խոր իմացությամբ և գեղագետի հմտությամբ նկարագրում է նաև Թիֆլիսի հայության այն խոր ապրումները, որ առնչվում էր օժիտի պարատման, աղջկա ծնունդը դժբախտության համարելու հետ:²¹ Աղջկա օժիտը հասնում էր 200 – 1000 – 7000 – 10.000 արծաթ ուրլի և մի այդքան էլ ակնեղենի, նամանավանդ Թիֆլիսի համար ամեն ինչ եռապատիկ քանկ էր, քան ուրիշ տեղ:

Երիտասարդին կամ աղջկան ամուսնացնելը ծնողների և տան մեծերի գործն է եղել: Երբ երկուստեքները եասունացել են, հայրն ու մայրը սկսել են մտածել նրանց ամուսնության մասին: Ընտրությունից հետո, որը մեծ մասամբ կատարում էր տղայի հայրը, նա գնում էր աղջկա բնակավայրը՝ տեսնելու նրան ջուր կրելիս (որովհետև մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր բերել), ապա խնամախոսի միջոցով տեղյակ է պահել աղջկա ծնողներին: Վերջիններս սովորաբար մերժել են ամեն տեսակ անաչարակություններ, մինչև չստանան իրենց պահանջածը: Միաժամանակ գովերգել են իրենց աղջկա արժանիքները. «Իմ աղջիկը գեղեցիկ է արևի նման. ամենե՛ղ՝ ինչպես աղավին, ջանասեր է և կարող է տասը մարդու գործ կատարել, կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման... Ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ, չէ՛. Լեզվես Էման չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է, մեր տան սյունն ու յուշը: Նա հողից չի բուսել, որ Լեզվես հեշտ ու հանգիստ անից դուրս գցեմ: Չի ուզում, ուզածս չի տալիս, բո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ևս է՛լ իմ»:

Աղջկա ծնողներին մեծ համբերությամբ լսելուց հետո սկսում է խոսել միջնորդը, որի դերը կատարել են քահանաները, պառավ կանայք կամ ուղամարդիկ: Միջնորդը խորամանկորեն և հմտորեն սկսել է հակաճառել աղջկա ծնողներին:

Երկու կողմերի համաձայնության դեպքում աներն ստանում էր պահանջած իրերն ու դրամը, որից հետո կատարվում էր նշանդրեքի արարողությունը: Նշանդրեքի ժամանակ հարսին, բազի զգեստներից, նվիրել են մատանիներ և այլ զարդեր, որոնցով նա այդքան կապվում էր սպազա ամուսնու ընտանիքի հետ: (Այդ օրը հարսնացուին նվիրում էին նաև շաքար և կոնֆետներ: Դրանից հետո քահանան օրհնում էր հարսի զգեստները՝ նշանվածների ծնողների ներկայությամբ: Նշանդրեքից հետո հարսնացուն բռն էր կրում և տնից գրեթե դուրս չէր գալիս:²² Ազգագրական նյութերը վկայում են, որ նշանդրեքից հետո հարսին գանսզան հասարակական վայրեր տանելու պարտականությունն ընկնում է աղայի կողմի կանանց վրա:

Սովորույթի համաձայն՝ փեսան իրավունք չուներ աներուց հետո հանդիպելու. դրա համար գոյություն է ունեցել հառուկ արարողություն: Փեսային աներուց տուն են հրավիրել, ընծակել տվել, բայց նա կանգնել է աներոց մոտ գլուխը կախ, հանգավորի նման և իր մոտ քեյրն արտահայտել է մնջախոսությամբ, հաճախ համբուրել աներոց ձեռքը, չի համարձակվել նրա հետ ճաշել ու կատակել:²³

Խ. Աբովյանի նկարագրած՝ նորապսակների խոսափման այս սովորույթը որոշույնով հասարակական պայմանների հետևանք էր: Սովորույթի ծագման, մեկնաբանման, դասակարգման շուրջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Գիտնականներից ոմանք այն կապում են՝ ա) կնոջ առևանգման ինստիտուտի հետ՝ իբրև բռնի ամուսնության դեմ ձևավորված հակազդեցություն, բ) որպես արգելափակ համակարգ, սեռային կապերի կանխման միջոց, որը ծագել է խմբային ամուսնությունից անհատականի անցման ընթացքում, գ) որպես մայրիշխանությունից հայրիշխանության անցման ժա-

²⁰ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 179-180:

²¹ Ուշագրավ է, որ աղջկա ծնունդը պատռուհաս է համարվել Թիֆլիսի հայության համար: «Թող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, եիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ո՞գում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Մի, երանք բն մեռնել, խկույն ենք հողի տակը լնեինք», «Մե լինել Լսորը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ ապանել կարող են, ո՛չ էլ ջուրը գցել»:

²² Նույն տեղում, էջ 169:

²³ Նույնը:

մանակաշրջանի մնացուկ, դ) տիրապետող բազմաթիվ մնացուկների հոգեբանական ըմբռնում:²⁴

Աները փեսայի հետ գրուցելիս նորից իր աղջկա գովքն է արել, փեսային խրատներ տվել: «Արի ձեռքս համբուրի՛ր ու դուչաղ կաց, չեմ բռնի, որ ճակատդ մտայվի: Խողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանեմ: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուիդ (մինչև ամուսնությունը -Ու.Ն.) իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանեմ, աղջկա էլ ընդմիջտ կլվեմ քեզանից, ասածներս մտքումդ պահիր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ»:²⁵ Այս բառերն ավարտվել է նրանով, որ աները հարվածել է փեսայի ականջին, ծոծրակին, համբուրել է ճակատը, բաշել ականջը, քիթը, հետո երկու ձեռքով բռնել է ամոքից կաս-կարմիր կտրած փեսայի գլուխը և սեղմել կրծքին: Այս դեպքում աներոջ համբույրը, ըստ Ե. Լալայանի, ոչ թե հարգանքի, այլ սիրո նշան է:²⁶

Խ. Աբովյանի վկայությամբ՝ աղջկա մայրը ևս հաատկ ուշադրություն է դարձրել փեսային, հյուրասիրել համեղ կերակուրներով: Նրան է դիմել «աչքիս լույս», «սրտիս սյուն», «ցափտ տանեմ», «երեսս ոտքիս տակ» և այլ սիրալիր արտահայտություններով: Ազգագրական առումով մի սրանց էլի երկխոսություն է գոթանչի սիրատույնը խոսքերն ուղղված նորափեսային. «...մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյ-բուսաթին: Սիրտս ուզում է քեզ ուղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պարտյալ գալ: Ցավդ տանեմ: Երեսս ոտքիդ տակը: Թող աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուզես՝ կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շենն ես դնում, կարծես թե երկիմբ է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անուիր: Երե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց եռ է գալիս, երբ ինձանից հեռանում ես, թվում է, որ տան պատերը դեռ եմ դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ չտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը...: Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խեղդ տ միտքս չքանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե սուրբուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ չտեսնեմ, հոգիս կտան: Ինչ ունեմ՝ բո՛րն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է»:²⁷ Նման վերաբերմունքը փեսայի նկատմամբ շարունակվել է նշանդրեշից մինչև հարսանիք: Այդ ընթացքում փեսան պարտավոր էր տուն օրերին նվերներով այցելել իր նշանածին:

Խ. Աբովյանի վկայությամբ հարսանիքը տևել է երեք օր, մասնակցել են բոլոր ազգականները: Փեսան նախօրոք ստիճիվել է, լողացել: Յուրահատուկ ծես է եղել փեսայի բաղնիք գնալը, որն ուղեկցվել է երաժշտությամբ և փեսայի ընկերների ուղեկցությամբ: Բաղնիքում երեկոյան քեֆ են տրել ու կատակել, իսկ փեսան սովորության համաձայն, քեֆին մասնակցելու իրավունք չի ունեցել, որովհետև հաջորդ օրը պետք է եղողորդություն ընդունել եկեղեցում:²⁸

Խ. Աբովյանը գրել է, որ բաղնիքից վերադառնալուց հետո բոլոր հյուրերը զվարճանում են, պարում ու երգում, նրանց հյուրասիրում էր փեսայի հայրը: Ոչ մի կին իրավունք չուներ այդ սենյակում երևալու: Այս նկարագրության ժամանակ է, որ Խ. Աբովյանը հարեանցիներին հիշատակում է *յանամպագին* նմանվող մի երևույթ: Նա գրում էր. «Ձահել տղաներից մեկը ձայն է տալիս. - Չիմակիրներ, ո՞ւմ քրոջը համբուրենք: - Խաչեղորդ, - հնչում է պատասխանը: Երբեմն կանչողին պատասխանում են. «Քո քրոջը», կամ «Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց»:²⁹ Այս սովորույթը պահպանվել էր XIX դ. վերջերին և XX դ. առաջին քառորդին, որն արվում էր հարսնառի կերտվածն աղջկա հոր տանն ավարտելուց հետո՝ տանից դուրս գալու պահին: Խնամպագին իմաստը նախապես ընտրած աղջկան հասարակայնությունը տարբացնելն էր: Հարսնացուի տունը հավաքվել

²⁴ Ու. Ն ա հ տ ա լ է տ յ ա ն, *Խոտսափման սովորույթի դրսևորումները աղճնիքահայերի ընտանեկան կենցաղում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 2005, 1, էջ 149:

²⁵ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 170:

²⁶ Ե. Լ ա յ ա ն, *Միսական կարգը հայոց մեջ*, Ապրակ, Թիֆլիս, 1913, էջ 10:

²⁷ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 170:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 171:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 172-173:

են մի խումբ կանայք, որոնք հարսնացուի աչքերը ներկել են սև ներկով, իսկ եղունգներն ու մատները կարմիր եինայով: Հինան այս դեպքում օգտագործվել է որպես գարդ, մյուս կողմից՝ խորհրդանշել է նորի գաղափարը:

Հայկական հարսանիքների ժամանակ կարևոր անձ է եղել խաչեղբայրը, որն անպատճառ պետք է փեսայի աղյուռակից ազգականը լիներ:³⁰ Այս դեպքում խ. Աբովյանը պետք է որ նկատի ունենար խաչեղբոր տոհմական լինելը, որովհետև հայաբնակ շատ գավառներում յուրաքանչյուր գերդաստան իր խաչեղբայրներին շարունակ միևնույն տոհմի անդամներից է հրավիրել:³¹

Քավոր, կնքահայր, խաչեղբայր հասկացությունները չափազանց կարևոր դեր են կատարում հայ ընտանեկան-ամուսնական ծեսերի ու սովորությունների մեջ: Պատկի արարողության ժամանակ քավորի ներկայությունը խիստ անհրաժեշտ է համարվել: Հարսանեկան ծիսակատարության ողջ ընթացքում քավորին վերապահված է բացառիկ դեր՝ պաշտպանել «քազավորին» և «քազուհուն» անտեսանելի և տեսանելի բոլոր չարիքներից ու թշնամիներից: Քավորի առաջնորդությամբ հարսանքավորների խումբը գնացել է հարսնացուի ետևից, իսկ փեսայի ծնողներն ու տարեց հյուրերը մնացել են տանը: Փեսա-քազավորը մինչև շեմից ներս մտնելն աներոջից որևէ նկեր է ստացել: Աները փեսային խոստացել է իբրև ընծա նվիրել մեկ եգ: - «Եգ ունես, արտո՛ղ վարի՛ր...»: «Մի եգով է կամենում փեսային ընդունել», - ծաղրել են ներկաները... Ի վերջո, աները խոստացել է. «Իմ սպիտակ ձին կամ հինգ տակառ զինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փելքեշ»:³² Այնուհետև հարսի մայրը բախում փեսայի բերանը կոնֆետ կամ շաքար է դրել, հետո երկու մետաքսե կտոր խաչածև կապել փեսայի և խաչեղբոր վզին, համբուրել նրանց, շաքարաջուր տվել խմելու, որից հետո՝ պարել: Խ. Աբովյանի վկայությամբ, պարում էր նաև աները:³³ Այնուհետև փեսա-քազավորին նստեցրել են նրա համար հատուկ պատրաստած տեղը, որից հետո քահանան օրհնել է հարսի զգեստները: Հարսի ղեմը ծածկել են սպիտակ բոլով, գլխի չորս կողմը փաթարել բաց կարմիր կտոր, որը կոչվել է կրաբաշի:³⁴ Կտորի մի ծայրը բռնել է հարսը, իսկ մյուսը՝ փեսան: Հարսին հագցնելուց հետո երավիրել են խաչեղբորը, որ կապի հարսի գոտին, որը խորհրդանշել է կոտորյալ գաղափար:

Նորաշակներին օրհնել է աղջկա հայրը, այնուհետև հարսն ու փեսան հարսանքավորների հետ շարժվել են դեպի եկեղեցի: Աղջկա ծնողները հարսանքավորների հետ եկեղեցի չեն գնացել: Խ. Աբովյանն այս երևույթի մեջ տեսնում է առեանգամբ ամուսնությունից առաջացած թշնամության հետքերը: Հարսնացուին եկեղեցի է ուղեկցել այն կինը, որը նրա մատներին հինա է դրել, ինչպես նաև հարսի կողայրը, օրոնք հարսին պաշտպանել են «չարից»: Երաժիշտները գնացել են առջևից, փեսան իր խաչեղբոր հետ՝ հետևից, իսկ երկու քայլ այնկողմ՝ հարսնացուն:

Եկեղեցում խաչեղբայրը նորապսակների զխավերում պահել է մերկացրած սուր, իսկ եկեղեցու սպասավորները կատարել են պսակադրությունը:³⁵ Պսակադրության վերջում քահանան նորապսակներին տվել է մի բաժակ զինի, որից սկզբում խմել է փեսան, հետո՝ հարսը:³⁶ Պսակադրությունն ավարտելուց հետո հարսանքավորները գնացել են ֆուսայի տուն: Նորապսակներին դիմավորել է փեսայի մայրը, որը պարերով մոտեցել է հարսին, համբուրել նրան, ներս տարել և նստեցրել նրա համար նախատեսված տեղում: Հաջորդ օրը կատարվել է մի ծես, որի ժամանակ հավեր են գոհաբերել: Խաչեղբայրը առանց այլևայության, սկսում է սրով խփել ու սպանել պատահած հավերին, որոնց տները չեն պահանջել հավի արժեքը: Երբեմն սպապես են վարվել նաև պատահած գառներին և ուլերին հետ:³⁶

³⁰ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 171-172:

³¹ Խ. Աբովյան, *Մայրական իրավունքը*, «Ազգագրական համոլես», գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, էջ 74:

³² Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 174:

³³ Նույն տեղում, էջ 174-175:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

³⁵ Նույնը:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 177:

Այդ երեկոյան նորապսակներին նվերներ են տվել: Ամենաբանկ նվերը պետք է տար խաչեղորայրը: Խաչեղորայր կատալած ծախսերի դիմաց, որոշ ժամանակ անց, փեսան խաչեղորայր տուն է ուղարկում քանկարժեք նվերներ: Նույն օրը քահանան արծալկել է կարմիր թելը, որը խորհրդանշել է հարսանիքի ավարտը, և նորապսակներն իրավունք են ստացել անկողին մտնելու: Այդ ծեսը կոչվում է *բազ վերցում*: «Թագ վերցումից» երեք-չորս շաբաթ հետո միայն, ինչպես վկայում է Խ. Աբովյանը, հարսն իրավունք է ստացել այցելելու ծնողներին, որը կոչվել է երեսրացուկ կամ դարձ:³⁷

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Խ. Աբովյանի բազմաթիվ ստեղծագործություններ, փորձել ենք ի մի բերել հայոց բնաւնեւան-ամուսնական սովորոյթներին ու ծեսերին առնչվող նկարագրությունները, որոնք բավականին շատ տեղեկություններ են պարունակում ավանդական հայկական բնաւնիւրների սոցիալ-հասարակական փոխհարաբերությունների և առհասարակ տվյալ ժամանակաշրջանի ավանդուրային արժեքաւակարգի մասին:

ХАРАКТЕРИСТИКА СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ АРМЯН В ТРУДАХ Х. АБОВЯНА

Резюме

Р. Нагапетян

В арменоведении Х. Абовян оценён как основатель новой армянской литературы, великий просветитель и педагог. Однако его этнографическое наследие до сих пор не исследовано и не оценено. Между тем он своим этнографическим наследием сыграл огромную роль в становлении армянской этнологии. В статье обобщаются описания, относящиеся к армянским семейно-брачным обычаям и обрядам, которые содержат богатую информацию о социально-общественных взаимоотношениях традиционных армянских семей и традиционных ценностях исследованной эпохи.

³⁷ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 177: